

MAGYÁR-LENGYEL

UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A XVI—XVII-İK SZÁZADBAN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Második volt a nemesi osztálynak társasága (*Secundani*), melyet a tógás deákoktól saját törvényeik különböztettek meg. Ehez tartoztak a mágnások¹⁾ és nemesek fiai s a felsőbb nyilvános tantárgyaknak (*Lectiones publicae*,) minők: a hittan, bölcsészet, ékesszólástan sat. hallgatói és néhány főként poesist tanulók. A tógás deákok közé nem is vétetett be senki, a míg legalább 3 hónapig a második deáki társaság (*Secundani*) törvényeinek eleget nem tett, kivéve a Tordáról jötteket, akikre e törvények nem terjesztettek ki. E társaságnak is külön számvevője (*Exactor*) volt, aki az erkölcsök felügyeletére külön egyéneket rendelt, a leczkemulasztókat s a törvény megszegőit följegyezte, az elítélteken a büntetést fölvette, a hibázók megfenyítéséről *plagae rationem curat* s szombatonként a saját törvényszéke előtt egyenetlenkedőknek törvényt szolgáltatott. A pénzbüntetés a társaság tagjai közt oszlott fel. Az erkölcsök nemessége azon fő tárgya volt a társaság törvényeinek, a mire a tagok különösen előkészítették.

Az egyik társasághoz (*Coetus*) sem tartozó (*Neutralista*) az exactoroktól függött s korbács alatt állott. Ezek a syntaxisták osztályából léptek ide s hittani jelöltek vagy poesist tanulók, rhetorok és logikusok voltak, a kik nem szándékoztak a második társaság tagjává lenni, ruházatukra nézve semmi törvényök nem

¹⁾ Történelmileg áll, hogy II. János (Zsigmond) király alatt az ország nagyjai többnyire unitáriusokká lettek, s megmaradtak a XVII. század elején a reformált vallásu fejedelmek koráig, sőt azon túl is sokáig. E nagyok voltak: Petrovich Péter, kir. helytartó, Békes Gáspár, Cháky Mihály és Miklós, Hagymási Kristóf, Pókai Jakab, Nisovski Szaniszló, Kendi Ferencz és Antal, iktári Bethlen Gergely, Mikola Ferencz, Bocskai György, Székely Mózes a későbbi fejedelem, Gálffi János, Kovachóczy Farkas, a Gyerőfiék, Hallerek s számtalan mások. *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 698—728. 11.

volt, csak erkölcsaik feddhetlensége kivántatott meg, és az, hogy az előadásokat szorgalmasan járják, s ünnepnapokon az isteni tiszteleten legyenek jelen.

Az ezen alóliak mind osztályosoknak (*Classistae*) nevezettek, a felsőbb osztályoknak segédtanáraik (*Collaboratores*) voltak, a syntaxistáknak, etymologistáknak és kis osztálybelieknek külön magán tanítóik (*Praeceptor,*) a kik oktatták a kezdőket (*Initiantes*) és elemi tárgyak tanulóit (*Rudimentistae*).

A szolgák és alamizsnagyűjtők (*Servi et Mendicantes*) a három utolsó osztályokból tétettek, különböző előmenetelök szerint. Az alamizsnagyűjtők saját tizedesök (*Decurio*) alatt állottak, a ki az iskolafőnök szolgája volt. Ezek oly szegény szülők gyermekei voltak, a kik szolgálattal keresték meg tanulásuk eszközeit, a kenyeret az eklézsia polgáraitól házról-házra járva gyűjtötték össze, a mézárszékben húst vettek, és egyik háztól a másikhoz vitték, a míg akadt kegyes szívű polgár, a ki másnapra megfőzetését ígerte. . . . Az iskolába a vagyonosaknak évelt hordottak be, a Szamosról, mely a váron kívül, az iskolától nem messze foly el, vizet; szobát, kemenczét és udvart sepertek, s más hasonló szolgálai munkát végezve tartották fenn magukat.

Az iskola minden polgára ezen társaságok és osztályok valamelyikében élte át tanulói évét. Panaszos ügyekben a rectorhoz felfolyamodni mindenünnen szabad volt, a ki tiszteletreméltó tanár és hivataltársaival ítélte az eléjük felebbezett ügyben. ¹⁾

A tanulók eszközei a XVI—XVII. században szintoly sajátságosak voltak, mint a kor erkölcsai, az iskolai szervezet és tanrend. A királyné és fia adományán s az ország közsegedelmén kívül — ami fennebb érintve volt — tetemes segélyben részesült az iskolai ifjúság az ottani gyakori országgyűléseken, melyekre besereglett az ország színe-java, leggazdagabb s leggenerosusabb főurai. A deákok olykor a fejedelemnél énekléssel tisztelkedtek, fejedelmi ajándékban részesülvén mindannyiszor; fölkeresték s megtisztelték a király tanácsosait bármily vallásuak voltak. Ezek közül egyik egy alkalommal a magyar deákoknak 2500, a szászoknak — mivel kevesebben voltak — 1500 m. frtot ajándékozott. Így különböző ünnepélyes alkalmakkor, menyegzőken, temetéseken más mágnások is tekintélyes összegeket adtak. A városi lakosoktól szintén — minthogy csaknem az egész város unitárius volt — különösen a karácsoni ünnepek s újév-köszöntések alkalmával sok pénz gyűlt össze az ifjúság részére. A XVII. század első felében Mikó Ferencz unitárius fejedelmi tanácsos temetésekor 300 frtot kapott a deákság. A bőjti kére-

¹⁾ *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. 3. Vol 3. 616—17. II.

getési pénzből, a négy nagy ünnep alkalmával a templom ajtajánál gyűlt perselypénzből, szüretkor a patronusoktól ajándékozott mustpénzből ismét sok került össze. Ezt Uzoni F. István egy, a hajdani időkből fennmaradt s az eklézsia patronusaihoz intézett kéregető levélből és gyűjtő könyvből hagyta emlékezetben.¹⁾

A kolozsvári felsőbb iskolának nagy nevű rectora volt unitárius püspök Enyedi György, a költő, bölcsész és theologus, a ki egyszersmind pap és híres egyházi szónok volt. Jellemzi a kort és a XVI. század utolsó tizedeiben élt kolozsvári tanuló ifjúságot az, a mit ő egyik egyházi beszédében annak magaviseletéről s ruházatáról megrovólag mond. »Illik — ugymond szónok — hogy kiki az ő rende szerint való öltözetet viseljen. Mint-hogy azonban ennek egyéb rendek között esze veszett, szintén így az egyházi rendben is. A deákok tagjai az eklézsiának, szükség hát az ő rendjéről is szólanom. Nekik alázatos és az ő rendjéhez illő ruhában kellene járniok. De mit látunk? Bizony sok deákot nem lehet a katonától és udvari szolgától megismerni. Némely közöttük oly friss, oly cifra, oly nagyra tartja magát, hogy annál már többre menni nem lehet; a tógát kurta dolmány-nyal cseréli fel, csizmáját felvonsza, hogy ő is kopogjon, mintha immár czipellősben nem járhatna.« Ugy látszik — jegyzi meg Uzoni Fosztó I. — hogy akkor az unitárius deáknak is, mint a katolikusnak czipellőst (*papucsot*) kellett viselni. »A műszerű gallérnak meg kell ugyan lenni — folytatja Enyedi püspök — vagy lehet egyéb, vagy nem, haját is úgy felnyiratja, hogy alig marad a feje tetején tiz szál, a mely bizonyára semmiképen nem illeti. Azt hiszik, igen szépek vele, nem gondolják meg, hogy a ki eszes, neveti és csufoolja, némely boszankodik, némely ugyan szidogatja is érte. Azért ha deák vagy, viseld ruházatodat úgy, mint deák. Ha azt mondod: nem leszek én pap, hogy mindig úgy járjak, hát miért eszed meg az alamizsnát, a mi azoknak való, a kik szolgálni akarnak Istennek házában? Bizony úgy kell járnod az iskolában, míg ott laksz, ha szemérmes tudsz, mikor aztán harminczadosságra, számtartóságra vagy egyéb műve mégy, járj dali módra, úgy a mint kedved tartja, nem tiltja meg senki; de a míg az iskolában vagy, nem illet meg a műszerű gallér. Deáknak és papnak azért — így zárja be feddőző beszédét a püspök — az ő rendi szerént való tisztességes ruhában kell járni, mert az teszi őt díszessé.«²⁾

A krakkói lengyel egyetem is nagy hatással volt a magyar-lengyel rokonszenv erősbitésére. Már 1482., 1493. majd 1506.,

¹⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Volum. 1. 519—520. ll.*

²⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Vol. 1. 520—21. ll.*

1511–12 és 1538. csak Kolozsvárról számos ifju tanulta ott a felsőbb tudományokat,¹⁾ s a reformatiónak és az unitárius hitvallásnak mindkét országban törvény által elismertetése önként kínálkozó alkalmat adott arra, hogy Lengyelországból papok és tanárok hivattak be Erdélybe, főképen Kolozsvárra, viszont Erdélyből felsőbb tudományokra készülés végett szintén fölkeresték a racowi virágzó unitárius akadémiái főiskolát s megismerkedvén ott úgy a classikai, mint a lengyel irodalom termékeivel és azokat magukkal hozván: Erdély és az unitáriusok tudományi színvonalát általa emelték s a műveltséget terjesztették. Rakow amaz időben a lengyel unitáriusok Rómájának, főiskolája lengyel Athenaenek mondatott — írja Lubienicki, (diákoson *Lubienicius*) után gróf Krasinski — európai hírű tudós tanárai voltak: *Ruarus, Ostorodus, Crellius, Wissowati, Lubienicki*; az iskolában nemcsak unitáriusok, de protestánsok és katolikusok is tanultak, s növendékei száma ezerre ment. Ezenkívül híres iskolájok volt: *Chmielnik, Lubartow, Luklavice, Beresteczko, Kissieljin* községekben, nagy egyházuk *Rakowban, Lublinban, Smigelben, Czarkowban, Sandecz* városban sat., hívei többnyire a lengyel főbb nemességhez tartoztak.²⁾

A két nemzet között századokon át fenállott politikai érintkezések, s magyar és lengyel jellem, véralkat és közüntézmények azonossága iránt bő felvilágosítást adnak részint a felolvasásom elején érintett munkák, részint a lengyel és magyar nyomtatott más történeti források. Nekem ezekre kiterjeszkednem az idő és tér kiméltése, valamint az ismétléstől óvakodás nem engedi. Szakemberek ismerik s kétségkívül használni fogják. Átnegyek annak előadására, hogy egy a világtörténelemben is ritkán előforduló esemény Erdélyre és kivált Kolozsvárra minő hatást gyakorolt.

V. A lengyel unitáriusok kiűzetése hazájukból 1660-ban s Erdélybe befogadtatásuk.

Ezt a megszégyenítő türelmetlenségi tényt sok lengyel és német egyházi történetíró emlékezetben hagyta. Én érintve a törvény keletkezési idejét, ismertetem a lengyeleknek az erdélyi magyar unitáriusok által miként fogadtatását a fennebb említett Uzoni Fosztó István kéziratban levő egyháztörténeti műve alapján, azon második teljesebb példányból, mely az örökösöktől,

¹⁾ *Kolozsvár Története*. Oklevélt. II. köt. 726—27. ll.

²⁾ *Gr. Krasinski*: *Geschichte sat. der Reformation in Polen* sat. 318—319. 323. ll.

másod kézből, vásár útján birtokomba jött s én a székely-kereszturi középtanodának ajándékoztam minden unitárius gyűjteményemmel együtt.

1658. megszűntetvén a lengyel országgyűlés a vallások egyenlőségét biztosító törvényeket, az unitáriusoknak — mint arianusoknak és anabaptistáknak — az országból kiutasítását kimondotta, három évet adva az áttérni nem akaróknak javaik eladására, s követeléseik fölvételére; ez idő alatt biztonlét ígértetett nekik, úgy, hogy se hitöket nyilván ne vallják s ne terjeszszék, se az országos dolgokba ne avatkozzanak. De később az 1659-ki országgyűlés két évre szorította az időt, s erre egy királyi rendeletben kimondatott, hogy 1660. jul. 10. minden unitárius, a ki a kath. vallásra át nem tér, az országot büntetés alatt hagyja el. 1661 májusban a harmadik kir. rendelet adatott ki a közhatóságoknak, a törvény végrehajtását szigoruan meghagyva. Következése az lett, hogy az unitáriusoknak vagy vallásukat vagy hazájukat el kellett hagyni, elvesztegették vagy barátaikra bízták vagyonukat s csoportonként távoztak el Poroszországnak Lengyelországgal határos tartományaiába: Sziléziába, Marchiába, a brandenburgi tartományokba, Hollandiába és Svájcba, legnagyobb részök — 380 tagnál nagyobb csoport — Erdélybe Kolozsvárra indult, Magyarországon át, melynek határára alig léptek be, rablók támadták meg s mindenükből kifosztották.¹⁾ Az itt kétfelé oszlott bujdosók egy része Teleki István és Rhédei Ferencz magyar főnemesek pártfogása alatt telepedett meg, a többi Erdélybe ment, a hol unitárius magyar és szász testvéreitől szer. fogadtatott.²⁾

Az Uzoni Fosztó-féle kézirati történeti mű itt veszi fel az események fonalát, s a száműzötteket Magyarország határán ért balesetet, Kolozsvárratt fogadtatásukat s az országban több helyen megtelepedésöket így fűzi tovább.

»A kirablás — írja Uzoni — Przipcowius lengyel író szerint a német császári katonaság által történt, s a jeladás és rá ösztönzés Lengyelországból, a szerencsétlenek üldözőitől jött. Árkosi Tegző Anna, Hints Mártonné, kolozsvári tisztos uró nő is megerősítette ezt Uzoni előtt, mint Árkoson élő Pilbart nevű öreg lengyel menekülttől így hallott tény. Ez eset és az Erdélyben a fejedelmválasztás miatt dúló belháború a bujdosók közül sokakat Porosz- vagy Lengyelországba visszatérésre birt.

¹⁾ Stanisłai Lubienieci: Historia Reformationis Poloniae sat. 278-283. II. Gróf Krasinski idézett műve 324-325. II.

²⁾ Augusztinovicz Pál emléke, tekintettel a lengyel unitáriusok történetére. Buzogány Árontól. Keresztény Magvető 1868. IV. köt. 22-23. II.

Az Erdélybe érkezettek sorsát megemlíti röviden Lubieniecus,¹⁾ de részletesen s hitelesen adja elő az 1661. márcz. 15-én Kolozsváratt tartott unitárius zsinati főtanácsnak a körüli esperesekhez intézett ama körlevele, melyben az egyházak híveit segélyadásra hívta fel »Ezeken kívül — így hangzik a körlevél — még egy dologról kell irnunk. Nem lesz titok előttetek, hogy a mi kedves lengyel atyánkfiai, nem bűn és véték miatt, de az általuk vallott isteni igazságért hazájukból száműzve, javaik nagy veszélyével sőt elpusztulásával különböző országokba menekültek. Nem kis részök hallván a mi lelkiismereti szabadságunk hírért, melyet ez országban Isten kegyelméből élvezünk, hozzánk jöni szándékozva, Máramarosba érkezett, s mielőtt az akkori erdélyi fejedelemtől — a ki Kemény János volt — és országtól szabad bemenetelt nyertek volna, kevés ideig ott tartózkodtak, sokan — a kik közt tisztos urnők s szemérmes szüzek is voltak — csaknem minden javaktól és ruháiktól, a testöket fedő ingit, megfosztattak s kiraboltattak. Ezek nagyobb része a mi legkegyelmesebb fejedelmünk engedélyekövetkeztében²⁾ Isten kegyelme által segítve, hozzánk megérkezett, s mi eddig gyenge állapotunk szerint, a melybe ezernyi szomorú esemény, városunknak vadul dühöngő tűz által elpusztulása, mind az egész országnak, mind különösen Kolozsvárnak a törökök és tatárok által két ízben kegyetlen megsarczoltatása és kipusztulása miatt jutottunk, őket tápláltuk, de jövőre nézve tartunk tőle, nehogy keresztényi kötelességünk szerentszükségükben segíteni képesek ne legyünk. Kérünk azért titeket s általatok egyházunk minden lelkészét, hogy hallgatóikat nyilvánosan és közönségesen, a patronusokat személyenként kérjék meg és buzdítsák, hogy Krisztus e beteg tagjainak, a kinek ők is tagjai közé számítják magukat, segélyökkel és gyámolításukkal, atyafiúi szeretetöknél és keresztény kötelességüknel fogva szolgálatukra lenni legyenek szívesek, meg fogván érette nyerni mind ez időbeli, mind a jövődő örök jutalmat. S ezt tegyék — így végződik a körlevél — ápril 7-ki zsinatunk előtt, hogy akkor megtudhassuk, mindenik ekléziától mit remélhetünk. A mindenható Isten adja, hogy ti mindnyájan egyenként azon gyűlésbe egészében és épen megjelenhessetek, s velünk ekléziánk javáról hasznosan és az Isten dicsősége növekedésével tanácskozhassunk. *Aláírva*: A kolozsvári unitárius egyházi tanács polgárai, Krisztusban szerető atyátlakfiai³⁾

¹⁾ *Stanislai Lubieniecii Historia Reform. Poloniae* sat. 298. l.

²⁾ A fejed. 1661. jan. 16. Szászsebesen költött levele látható *Kolozsvár Története* II—III. Oklevéltár kötete 375—76. lapjain.

³⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. II. Volum. 2. 222—23. ll.

A kolozsvári eklézsia valóban az édes anya egész gondoságával volt rajta — így folytatja Uzoni — hogy a fejedelemtől engedélyt nyerve, szegénységén erőszakot tegyen, s szívének e megszaggatott darabjain nagymérvüleg segítsen: a mezteleneket ruhával, a szűkölködőket élelemmel, a szegényeket uti költséggel, az elfáradtakat kocsival látták el, emberséggel behoziák városukba, falaik közé és hajlékaikba, sőt karjaikba, ágyaikba és nyoszolyáikba, asztalaikhoz ültették atyai indulattal, mint a Jézus Krisztusnak a beth-thoronai uton (*via Beth-thoronnensis*) a latrok kezébe jutott összeszaggatott testét (*Corpus imbricatum*), a szegény száműzötteket hasonló irgalmas részvétellel, egymással versenyezve ragadták ki egymás kezéből, azon idő körülményei közt példás buzgóságot tanúsítva. Így telt itt be —

*Mélység kiált mélységet
Bujdosók feje felett!*

A többi szerencsétlenségre még az is következett, hogy a pestises anyaggal telített lég átjárván e bujdosókat, egy tizedrészt nem hagyott közölk életben, az egész nagy számból alig maradt meg 30-nál valamivel több családfő; némely trinitáriusok irigysége ezek ellen is feltámadván, nem akarták megtérni a hazában, s békéjét és nyugalma e kevesekért is majdnem megzavarták. De az unitáriusok világosan kimutatták, hogy a fejedelmi engedéllyel beköltözöttek hozzájuk tartoznak, az ő egyházi társulatuknak tagjai, s nincs semmi ok rá, hogy az ország törvényeinek kedvezéséből kizárassanak. Ez az üldözésnek véget vetett, a lengyelek békében maradtak, a kolozsváriak segítségével vettek a nyugat felé Monostorra vivő uton, a déli soron, nem messze a várkapuhoz, a papnak és isteni tiszteletre alkalmas házat, neve volt: *a lengyel eklézsia háza*, melynek első szobájában az isteni tisztelet tartatott lengyel nyelven, lengyel szokás szerint az imádság alatt térdelve, a hátulsó részben a prédikátorok laktak egymásután következőleg.

Elsők voltak *Siedliczki Pál* és *Dámianovits János*. E két öreg lengyel pap a száműzöttekkel jött be, utóbbi nem sokára egy kis csoporttal Belső-Szolnokvármegye alsó kerületében, a Nagy-Szamos balpartján levő Bethlenbe, az akkor unitárius Bethlen főurak oltalma alá költözött át, mely egyház ott a XVIII. század végéig állott fenn, a mint hátrább elő lesz adva. Dámianovits prédikátorról megjegyzendő, hogy őt Járai Sámuel, kolozsvári plébánus, a tatárok beütésekor némely ingó javainak a várba bevitetésével bízván meg, a mint abban foglalatoskodott, a tatárok a vár falai mellett elfogták, a homnan csak két hét mulva szabadult ki, s így költözött a plébánus segé-

lyével Bethlenbe. Innen írt ő, maga és ottani lengyel hívei nevében néhány levelet a püspökhöz és kolozsvári plebánushoz, melyekben kérte, hogy neki és száműzött atyjafiainak a kül nemzetekből gyűlt alamizsnából¹⁾ juttassanak. Ha távol élnek is — úgymond — de nevök benne van a száműzöttek jegyzékében; ne feledkezzenek el róla, ne menjen feledésbe a plebánus szolgálatában történt elfogatása, a mi rá nézve könnyen válságossá lehetett volna; kérte a plebánust, ne nehezteljen, hogy a neki utra adott kocsi szerszámait ily későn küldötte vissza, sőt inkább őt és híveit — szerencsétlenségének társait — jóakaratkban továbbra is tartásák meg.²⁾

Az ápril 7-ki, előbb említett zsinat jegyzőkönyvében föl van jegyezve, hogy a köri esperesek a gyűjtött segélyt a püspöknek és Baumgarth Bálint kolozsvári papnak és rectornak szolgáltatták be.³⁾

Siedliczki lengyel pap 1661. jun. 25. meghalt, s helyére az előbb említett *Dámianovits* jött be Bethlenből. Ezt is megsanyargatta a sok hányatás és szenvedés, néhány év mulva elhalt; mindketten a főtéri templom cziintermében nyugsznak. Harmadik pap *Lakowski András* (latin leírás szerint: *Lacovius*,) a ki 1666-tól fogva a nagyobb iskola rectora volt, 1672. a lengyelek prédicátorává rendeltetett; hogy felszentelték volna, a zsinati jegyzőkönyvekben nem fordul elő. Az iskola anyakönyvében levő följegyzés szerint meghalt 1691. aug. 1., eltemettetett aug. 6-án. Utánna *Gejzanovics János* (latin leírás szerint: *Geyzanovius*) következett 1694. jul. 5. A felszentelt papok közt ez sincs meg, hihetően Lengyelországban szenteltette fel magát. Meg van ellenben mint a dicsó-szentmártoni zsinaton 1674. felszentelt pap, *Gejzanovics Ádám*. Ezután 1700. *Zágorszki Kristóf* következett, de a ki később családjával együtt Poroszországba költözött s ott is maradt.

Mint a Poroszországba és Erdélybe szakadt lengyel száműzöttek és az erdélyi s főleg kolozsvári magyar unitáriusok között szövődött benső viszony és érdekazonság nevezetes bizonyítékát emelem ki azt, hogy közöttük a levél által érintkezés, ifjaiknak egymás iskoláiba tanítás végett küldése az egész XVII. században fennállott. Érdekesnek látom a porosz tartományokbelieknek Cossin-ból 1695. sept. 5. az erdélyiekhez írott egy bő történeti tartalmú levele ismertetését, mely a kolozsvári unitáriusoknak

¹⁾ *Lubieniecicus* szerint Angliában, Németországban sat. tetemes özszegek gyűltek a lengyel száműzöttek fölségítésére. Erre hivatkozik a bethleni lengyel pap.

²⁾ *Hist. Eccl.* sat. L. II. V. 2. 225—26. 11.

³⁾ *Hist. Eccl.* sat. L. II. V. 2. 226. 1.

azon időben külföldön jó hírben létét, mély keresztény érzeteket s bárhol élő hitrokonai iránti áldozatkészségöket tényekben bizonyítja.

A levél — lényegének érintése nélkül — kevés rövidítéssel ez.

»Igen tisztelendő, kitünő és jeles férfiak! nekünk a hitességben, a béke köteléke s Krisztus vére által szeretett atyánkfiai! A kegyelem és béke teljesüljön rajtatok Isten és Krisztus ismeretében. Legyen áldva az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus atyja, az irgalom atyja és minden vigasztalásnak Istene, a ki minket minden nyomoruságunkban vigasztal, hogy mi is vigasztalhassuk azokat, a kik bárminő nyomort szenvednek, azzal a vigasszal, a mely őket Istenben megerősíti. Ezt a dicsőséget pedig ti, igen tisztelendő és hön szeretett atyánkfiai! valóban sajátotokká tettétek. Ez az, a mi által egykori édes hazánk határaitól megfosztatásunkért bőven kárpótolt minket az isteni jóság, midőn számkivettetésünk hajjai között vigaszt nyerünk azoktól, a kiket a dolgok legfőbb bírása annyi jóval halmozott el s jobb-jának bő áldásaival ékesített fel. Bárha a világ minket gyűlöl is, nem botránkozunk meg, míg azok szeretetével és barátságával dicsekedhetünk, a kik az igaz hit által e kor sötétségét elhagyva s a tisztátalan világnak bucsut mondva, (*valedicendo mundo immundo*) az égi sokistenüséghez (*Polytheia*) nem tartoznak. Valóban kinszenvedéseink közt legfőbb enyhületünk ebben volt, mióta a ti virágzó ekléziátokról gyakrabban vettünk hírt. S midőn remény közt és aggódó félelemmel eltelve, soká vártunk valami bizonyosat a ti országtokból, a legjobb időben megjelent ama nekünk és nektek egyiránt kedves, ős erénnyel és nem állhittel ékeskedő tisztas asszony (*Matrona nostra et vestra*), legkedvesebb testvérünk, a ki enyhületet hozott szorogó szívünknek, kedves, fáradhatatlan szeretetetek újabb bizonyossága, várva várt leveletek által. Örvendünk mi, s nektek kedves atyánkfiai! szerencsekivánatunkat fejezzük ki, hogy a mindenható Istennek és azoknak, a kik tőle hatalommal vannak fölékesítve, kegyelmével, békéjével és csöndével élhettek, a mit hogy a béke Istene megtartson, szívből óhajtjuk. Megismerjük, hogy teljesül rajtunk a Megtartó Krisztusnak ígérete: »*Ha az én nevemért mindent s mindeneket elhagytok is, nálam — bárha üldöztetve — százszoros jutalmatok lesz, s az elhagyottak helyett új barátaitok.*« Nyilván mutatja ezt kedves barátink és gyámolóink! szereteteteknek a mi nyomorainkban irántunk kifejezett annyi világos bizonyítottáka és legbensőbb barátaitok közé fogadtatásunk. De bennetek is beteljesülve látjuk a Mindenható amaz ígéret-szavát: »*Királyok lesznek az ő választott népének táplálói, királynék az ő dajkái!*« S ha ezt a fényt nálatok is olykor némi fellegecske elhomályo-

sítja, bizzatok Istenben Szereteteink! hogy az nem sokára ismét eltűnik. Hogyha az égi atya, a kinek gondolatai nem olyanok mint a miénk, s ítéleteit szent akaratának mély örvénye tartja elrejtve, titeket is azon szenvedések küzdterére kényszerítne, a melyen mi megpróbáltattunk, nem kétkedünk benne, hogy az, a kinek tanácsa és munkái nagyok, isteni segélyével megerősít titeket, hogy a fenyegető rosznak nyilait a hit paizsával visszaverhessétek. De mi kérjük Istent, ne legyen sorsotok a miénkhez hasonló, s a mi nyügeinktől megvédve, legyetek hasonlók amaz első keresztény eklézsiákhoz, a melyeknek békéjük volt, nemzetek építették őket az Isten félelmében és a Szent Lélek vigasza által megsokasodtak. Sziveink mélyéből jött vigasztalástokat tehát, a mivel minket a mi sok keserűségek között fölülítettetek, mint kedves hallományt (*αρωμα*), azon szívvel fogadjuk, a melylyel nekünk küldve van, a legnagyobb hálával lelkeink mélyébe zárjuk, hogy rólunk szenvedőkről el nem feledkeztetek. Őszinte szeretetezeteke szüntelenül emlékünken tartjuk, s megköszönjük, hogy szóval és tetteben is bőven megbizonyítjátok hozzánk való jóakarátokat, a midőn nemcsak a ti nemes városotokban veletek együtt élő földieinknek (*Conterraneus*), de hajlékot engedtetek Krisztus kicsiny száműzött egyházának is, s nekik védelmet és segélyt adtok, sőt Bethlenben levő kis gyülekezetünknek s különösen papjának, Geyzánovics János atyánkfiának is segítő kezeiteket nyújtjátok, s őt várostokba vittétek be földieink lelki vigasztalására. Nem szükség ezért bővebb hálánkat kifejeznünk, de kérjük a minden kegyesség megjutalmazóját, hogy mindezekért bőséges legyen a ti jutalmatok.

»Volt, volt idő, a mikor a mi lengyel egyházaink is homálytalan dicsőségben fénylettek s a szegény hazátlanoknak biztos menhelyet adtak, az idegeneket és bujdosókat kebelökre fogadták; akkor volt az, midőn a mi egyházunk termékeny életfájának ágai a folyók és tengerek határain túl terjesztették ki gyümölcsöiket, nem elégedve meg azzal, hogy csak a maga földje, a hazai föld birja s élvezze azokat. Most csak árnya van fenn ama nagy névnek, s az ágaitól megfosztott törzs az üldözések változó terheitől le van nyomva; de mi nem esünk kétségbe, hogy Isten harmatától öntöztetve, régi fényébe ismét vissza fog állíttatni, a mi iránti jóslatokat, szeretett atyánkfiak! háladatosán vetjük s mélyen rejtjük el sziveinkbe. Kérünk továbbá alázatosan, igen tisztelt atyánkfiak! hogy az említett eklézsiáknak és azok presbytereinek nemcsak a testiekben, de a lelkiekben is legyetek segítői és tanácsadói, elfojtva csirájában, vagy kiirtva gyökereig a netalán támadó viszályt bölcsességtel és tekintélytel által, a mivel a Mindenható titeket bőven megáldott, a kinek nyomdátok

és iskolátok felállításában s ez által jeles ifjuságtok közt a tudományok terjesztésében segedelmét szívből kívánjuk, s buzgó imádsággal kérjük Istent, az ő szent serege fő őrző pásztorát, hogy elkezdett dicséretes munkátokat segítse meg, s adja, hogy azt rövid időn vihessétek tökéletességre.

»Nem vagyunk hálátlanok, hogy meg ne valljuk, hogy száműzötteink ekléziácskájában ma is vannak jeles tagok, annak diszei, a kik a széptudományokban és mesterségekben a ti jeles Athenaeumotokban merítették első ismereteiket. Sőt most is van, s hisszük, lesznek jövőben is iskolátokban ily letéteményeseink, a kiket kérünk, hogy szeretetetek karjaira venni méltóztatásokat. Ott van immár két év óta a mi kis ekléziánk társesperesének (*Consenior*) Arcizeuski Kristófnak fia.¹⁾ Most jeles híreket hallva, megy hozzátok a feljebb említett, jóttevésben kifáradhatatlan tisztos nagyasszonnyal (*Matrona*) a jeles erkölcsű ifjú Stano, egyetlen fia a mi legszeretettebb barátunknak, s nekünk az Urban kedves munkatársunknak (*συνεργού*) Stano Sámuel urnak,²⁾ a ki szintén hálásan ismeri el, hogy tudománya előismereteit a ti iskoláitokban szerezte. E még zsenge ifjakat ajánljuk atyafiui szeretetetek gondjaiba,³⁾ reméljük, hogy általatok gyámolítva, nektek s nekünk is nem lesznek kisebbségünkre, lelkesítve azok példája által is, a kik a ti hazátokból és iskoláitokból mentek ki. Mi is erőnk csekélységéhez képest ez ifjakért mindent megtenni készek vagyunk. Az általunk hozzátok küldött s előttünk igen kedves Kmita Jánost nektek, mint lelki anyának saját édes anyja keze által, (a ki Isten dicsőségeért anyyi veszélyt állott ki, mint egykor Eunice⁴⁾ s mindenikből győzelmesen menekült ki, visszaadjuk nektek nem csak testben, de — reméljük — lélekben is épen. Ha mi jót közöttünk élete virágában tanult s magával vitt, ne nekünk tulajdonítsa, de az isteni kegyelemnek. A ti miatta való félelmetek, irántai szereteteteknek nem közönséges bizonyítéka. Fölösleges lenne kérésünk, hogy abban őt jövőben is tartsátok meg.

»A mi a Stegmann Joachim és elhalt utódai hagyatékát

¹⁾ Származásáról hátrább többet.

²⁾ Ez a *Stano Sámuel* nevű jeles férfi 1703. dec. 5. halt meg Lengyelországban, s tiszteletére a kolozsvári tanuló ifjuság verseket írt s kinyomatva Lengyelországba küldötte. *Histor. Eccl. Lib. II. Vol. 2. 230. 1.*

³⁾ Stano Sámuel egyetlen fia neve a kolozsvári iskola anyakönyvében *Szaniszló István*, a ki 1695. sept. 6. igtattatott be lectori hivatalába. *Székely Sándor*: Unitár. Vall. Tört. sat. 158. 1. *Histor. Eccl. I. 3. V. 3. 651. 1.*

⁴⁾ Magyarul: Eunika, *Timotheus* anyja. (Látható: Szent Pál Timotheushoz írt II. lev. I. r. 4. versében.) Ehez hasonlítja a levélíró az Erdélyből hozzájok fia után ment buzgó nőt és anyát.

illeti, az iránt már egyikünk többször írt a nagytiszteletű plébánus úrhoz, a mi igen kedves atyánkfíához; de a levelek talán valahol eltévedtek, vagy nem jutottak kézhez. Az azokban felhozottakat nem lesz terhetekre ismételnünk. Stegmann Máriaanna t. i. Marchiában életben van, Siedmigrítius úr hitvese. Itt nálunk pedig laknak s Krisztus keresztyét viselve valóban keresztyény életet folytatnak a boldog emlékezetű Trembicius úr egy fia és három leánya, valamint egy Diringi-nemzetből való hajadon is (*virgo Diringiana*). Ifjabb Stegmann Joachimnak, a véggyományozónak fivéréből való unokája — azt mondják — meghalt, de Danzig (*Gedanum*) szomszédságában egy élő fia van. Ha tehát nagy tiszteletű atyánkfiai! a ti további jóságatok akarja, ezeket a Poroszországban élőket illető rész hozzánk elküldhető; sőt ha annak, a ki Marchiában él, az őt illető rész kiadására nem lesz alkalom, az itt élőkre szintén átruháztathatik, a mi minél hamarabb lesz, az örökösök annál hálásabban fogadják.

»A mi eklézsiáink állapotjáról, ha komoly és fontosabb dolgaitok közt értesülni kívántok, kedves leveletek meghozói meg tudják mondani. Mi mindig óhajtottuk, hogy veletek, legkedvesebb atyánkfiai, levelünk által minél gyakrabban kezet szorítsunk és dolgainkról beszélgessünk. De a hely rendkívüli távol-sága s az utazás nehézségei miatt ezt csak kívántuk inkább, mint reméltük. Kérünk azért alázatosan, hogy legalább néha, ha mint most, oly bizonyos és jó alkalmatosság adja elő magát, jövőben is állapotaitokról minket bizonyosakká tenni méltóztassatok, a mint kedves leveletekben meg is ígértétek, hogy így a ti atyafiúi barátságokat, a mit elődeitek a mieinkkel mindig és őszintén fentartottak, minket illető öröklött jogunknál fogva legalább ily módon kiegészíthessük és folytathassuk.

»A mi még hátra van, szeretett és hön tisztelt atyánkfiai! a kik mint ragyogó korona úgy tűntek ki az őszinte igazság és az egy Istent és az ő fiát hívők között, a kik az Urim és Tummim fényét (*Fulgor*), a melylyel fölékesítve vagytok, a tudomány sugárai s életetek tisztasága által szélyel hintetek, úgy, a mint elkezdettétek, álljatok meg az urban és az egyszer megismert igazságban, a mit a szerencsétlenség semmi zivatara meg ne döntson, sőt továbbra is az ő szeretetében buzgólkodván, őseitek dicséretes példája nyomán előre haladjatok. A világosságnak atyja pedig, a kitől száll alá minden tökéletes ajándék onnan feljülről, s az ő egyszülött fia, a ki jelen van gyertyatartóival s azokat megvizsgálja és megvilágosítja, a ki hatalmas jobbában tartja a csillagokat, áraszszon el titeket és egyházaitokat az ég minden áldásaival, s oltalmazzon és védjen továbbra is a sötétség fejedelmének minden celszövénye és csúfolódásai ellen. Ennek

szent trónjánál esenkedve kérünk, hogy ránk mindenkoron megemlékeztek s a ti hathatós imáitokban és könyörgéseitekben érettünk esedeztetek, hogy nekünk is engedtessek meg teljes szabadsággal szólanunk s hirdetniünk az evangélium titkát. Ez okért mi is meghajtjuk térdeinket a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja előtt, a kitől veszi nevét égben és földön minden atyaság, hogy dicsőségének bőségéből adjon nektek megerősödést Szent Lelke által benső lényetekben, hogy Krisztus e hit által lelkeitekben lakozzék, s legyetek a szeretetben meggyökerezve és megalapítva; hogy minden szentekkel együtt megértsétek, mily szélesen és hosszan, mily magasan és fenségben tűnik fel, s mennyire feljűl minden tudományt *Krisztus szeretete*, hogy minden isteni tökéletességben legyetek tökéletesek. Annak pedig, a ki hatalma által, a mivel bír, bennetek mindent sokkal inkább és bővebben végbevihet, mint ahogy mi kívánhatjuk és gondolhatjuk, legyen dicsőség az egyházban Jézus Krisztus által örökkön örökké *Amen* . . . Imádkozatok, vigyázatok, legyetek boldogok s minket szeressetek, egész tiszteletünkre és szeretetünkre méltó atyánkfiai! Nektek lekötelezve és minden szolgálatra legkészebb atyánkfiai és Krisztusban szolgálóitok. Kelt Cossinoviá-ban sept. 4. 1695.«¹⁾

»*Cossinoviái Utóirat*: A ti leveletek, legnagyobb tiszteletünkre méltó atyánkfiai! melyet mint legdrágább cimeliუმot (Κειμήλιον) csókkal illetünk s keblünk mélyére zárjuk el, alkalom adtán közölni fog Marchiában tartózkodó atyánkfiaival, hogy ebben az egyházban is olvashassák.«²⁾

E levél alak és tartalom tekintetében korának classikus emléke, a magyar-lengyel unitáriusok közötti viszony bensőségét szintűgy mutatja, mint becses egyháztörténelmi részleteket tár fel vonzóan szép latin irálylyal. Kár, hogy Uzoni F. István a szerző nevét nem hagyta emlékezetben, valamint hogy nem maradt fenn a kolozsvári unitárius egyházközség előjáróinak Poroszországba küldött levele sem, melyre e válasz kelt s mely annak érdekes voltára enged következtetést. Vajha a német történetírók kutató szelleme napfényre hozná! Cossinben hihetően iskola volt, a hová a kolozsváriak gyermekeiket tanulni küldötték s idevaló szülők szintén Kolozsvárra, e levél írója pedig pap vagy az iskola rectora lehetett.

Térjünk vissza a lengyel unitárius papok félbenhagyott történetére s szolgálatuk sorára.

¹⁾ *Hist. Eccl.* Lib. 2. Vol. 2. 227—232. ll.

²⁾ *Hist. Eccl.* Lib. 2. Vol. 2. 227—232. l. Cossinovia neve volt: *Cossin*, falu Poroszország stettini kormánykerületében. *Ritters* Geogr. Statist. Lexikon. Erster B. 348. l.

A lengyel száműzöttek megtelepedése nem volt csak Kolozsvárra és Bethlenre szorítva, voltak közülök Árkoson, például a Pilbarth-ok, B.-Hunyadon, Ádámoson a Kis-Küküllő mellett, utóbbi helyen a magyarokkal egy templomba jártak. Az 1696-ik jun. 14-ki kolozsvári főtanácsban az ottani lengyel atyafiakról azon végzés hozatott, hogy az egyházi szolgálk fizetését adják meg, a papnak egy, az iskola rectorának fél magyar forintot. Némely más magyar eklézsiákban lakók külön gyűléseket akartak alkotni és a magyarokétól a keresztséget és uri vacsorát illetőleg különböző szertartást behozni, ami hogy sem a lengyel atyafiak gyülekezésének, sem a bevett unitárius vallásnak ártalmára ne legyen, a Háromszéken Bölönben 1698. jun. 1. tartott zsinaton megtiltatott. A végzés így szól: »Bizonyosan tapasztaltatván, hogy a lengyel atyafiak közül némelyek szent vallásunk szokásától különböző szertartást akarnak követni, sőt a keresztség és uri vacsora dolgában követtek is némely eklézsiákban, a miből megbotránkozás következett; azért végeztetett a szent Consistoriumban, hogy mostantól fogva különös egybegyűlésök (*Conventus*) ne legyen, hanem járjanak azon eklézsia magyar templomába, a melynek falujában laknak és tartsanak szép egyezséget az eklézsiákkal, amit ha nem cselekesznek, s vizsályt és szakadást támasztanak, azonnal az eklézsiától elszakíttassanak, keresztséget kövessenek és az uri vacsorával éljenek eklézsiánk szokása szerint.« E határozat után a lengyeleknek a kolozsváriin és bethlenin kívül egy külön vallásos gyülekezetök sem volt.¹⁾

Hatodik lengyel pap volt *Geyzanovits János*, a ki Bethlenből hozatott — a mint volt érintve — Kolozsvárra Zágorskinak Erdélyből elköltözése után; Bethlenben 1692 óta szolgált, a mely évben a szent-péteri zsinaton felszenteltetvén, ki is neveztetett. Kolozsváratt csak két évig volt, meghalt 1710. hátrahagyva nagynevű fiát, ifj. Geyzanovits Jánost, a ki midőn a kolozsvári iskolában a kis tanulók (*Parvisti*) tanítója volt, elháríttatván azon akadály, hogy ő születésére nézve lengyel, polgári állására nézve a szász eklézsia polgára, 1720. jun. 10. a püspök, Almási Gergely Mihály, Pálffy Zsigmond és Pákei János predikátorok jelenlétében, (Szent-Ábrahám Mihály tanár nem volt Kolozsváratt,) az iskola meggyökerezett régi szokása mellőzésével, annak főnökévé választatott, a mit az ékesszólás tudományának tanításával együtt 6 évig dicséretesen vitt, s 1726. márcz. 27. a gyülekezettől elbúcsúzván, külföldi egyetemekre ment, a honnan ismeretekkel meggazdagodva, 1731. tért vissza, s márcz. 31. a lectorságba beigtattatott, beköszöntő beszédét a *tudományokról*

¹⁾ *Historia Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 232. 1.*

tartotta, a hadviselés allegoriája alatt tárgyalva a kettőnek egymáshoz miben hasonlítását és egymástól miben különbözősét, eszközeiket sat. Utóbb magát egészen az orvosi tudományra adta s boldogságát szenvedő embertársai gyógyításában kereste; némelyek szerint a jezsuitáktól mulatozás közben itallal megmérgezve halt meg, mások szerint betegől rá ragadt pestises kór ölte meg. Fosztó U. István ezt tartja hihetőbbnek, s egy — az őt virrasztó deáktól hallott jellemző körülmény is ezt látszik igazolni. A deáknak ápolás közben feltünvén a beteg tanár hátán levő foltok, kérdezte, mik legyenek azok? Különböző színű kelevények (*pustulae variegatae*) felelé az, s figyelmeztette, hogy a következő 12 órákor tartsa őt szemmel, mert az hozza el élete végét, a mi be is következett. Koporsója felett a híres szónok és nagy theologus Szent-Abrahámi Mihály tartott beszédet. Közkelettségben állott, sokáig emlegették őt köz részvétellel, mint a betegek testi-lelki orvosát.¹⁾ Halála évét följegyezve nem találtam.

Hetedik ideiglenes szolgálattevő *Wissowati András* tógás deák volt két évig, ekkor a lengyel eklézsia költségén külföldi egyetemekre ment s tíz évig volt távol. Ez a *nyolczadik* időszak volt, miáltal nem rendes papok tartottak a lengyel templomban isteni tiszteletet, néha a jelesebb elméjű hallgatók catechetikai magyarázatát adták a biblia egyes helyeinek, míg mint —

Kilenczedik rendes pap a külföldről 1722. jan. 23. visszaérkezett *Wissowati* szolgálatát elkezdette s azt lelkiismeretesen folytatta 1735. decz. utolsó napjáig, mely életének is utolsó napja volt. Ő 1724. jan. 17. az árkosi zsinaton szenteltetett fel, s addig a lengyel hívek közt a keresztséget és az urvacsora kiosztását más kolozsvári prédikátorok végezték. Sirkövére Bence Pál iskolafőnök ez emlékverset írta: »Életemtől megfosztva, élettelenül (exsangvis) fekszem itt. Utas! tanuld megismerni a halál gyorsan siető útját. Az egek mozgó oszlopa önmagától megreped, s az idő a nemes márványt porrá őrli. Az ősök címerei nem tartóztatják fel a bosszús halált, de a tudomány a halál e jogát kikerüli. Tiszta életnél s halált nem ismerő kegyességnél a Párkáknak nincs joga. Ime a kőoszlop hirdeti, mily vérből származtam, de életem erőteljes oszlopa ledőlt. Ősi vérnél fogva Vissováthi András voltam, az Isten házának élő oszlopa. Poroszország szült, de mint serdülőt Kolozsvár anyai szeretete dajkált, s fejemet örök díszszel övezte. Mert ott hirdettem lengyel nyelven (*sarmatica lingua*) tizenkét éven át buzgóan Isten titokzatos ígeit, de előbb Németországon és Belgiumban tudományt gyűj-

¹⁾ *Histor. Eccl. sat. Lib 2. Vol. 2. 233. l.*

töttem, a mi a halál nyilát megtörni még sem vala képes. Kilencz — négy éves — lustrumot éltem Krisztusnak, lelkem az égi angyalok társaságában örvend.*¹⁾

A nem-classicus emlékiratot néhány történeti tényeért közlöm.

Tizedszer 1736. január havától 1742. aug. 29-ig *Boguslawski János* iskolai tógás deák tette a papi szolgálatot a lengyel eklézsiában, akkor külföldi egyetemekre küldetvén, utána mint —

Tizenegyedik, Száknovits Izsák rendkívülig teljesítette azt 1749. nov. 16-ig, ekkor mint —

Tizenkettődik rendes pap a külföldről visszajött *Boguslawski János* papi tisztét e napon megkezdette, felszenteltetett 1745. juu. 19. a várfalvi zsinaton. Élete utolsó évében egyházi ülnök (*assessor*) is volt, 1764. jan. 21. 6 órakor szélhűdés érte s 8 órakor meghalt, 24-én, midőn még a főtanács tartott, díszesen temetett el. Ezután —

Tizenharmadik és utolsó lengyel pap *Száknovits Izsák* volt, a ki 1748. a felső-rákosi zsinaton felszenteltetvén, a verespataki bányahelyi eklézsiában magyarul tartotta az isteni tisztéletet, onnan előde halálakor télen Kolozsvárra vitetett s hosszasan szolgálta a lengyel ekléziát; meghalt 1792., a mikor a megapadt és megmagyarosodott lengyel unitáriusok egyesültek a magyar unitárius ekléziával,²⁾ templomhelyül és papi lakul használt

¹⁾ *A latin szöveg:*

Solibus exsangvis jaceo vitalibus orbis.
 Praeproperum mortis disce viator iter.
 Aemula Coelorum vitiatur sponte columna,
 Tempus et in cineres nobile marmor agit.
 Stemmata nec rabiem mortis remorantur Avorum,
 Musa sed injunctum jus necis ipsa fugit.
 Integritas vitae pietasque et nescia mortis
 Haec ubi sunt, Parcae nil ibi juris habent.
 Sangvine quo fuerim cretus canit ecce Colossus,
 Labitur at vitae firma Columna meae.
 En Wissowathius fueram de sangvine Avorum
 Andreas Divae visa Columna Domus.
 Pruscia me genuit, sed Claudia mater adultum
 Fovit et aeterno cinxit honore Caput.
 Namque ibi personui duodenis impiger annis,
 Mystica Sarmatico verba notata sono.
 Me prius at docuit Germania et Belgica Pallas
 Inscia solius frangere tela necis.
 Lustra novem Christo vixi cum quatuor Annis
 Mens manet Angelicis associata Choris.

Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 234. .

²⁾ *Keresztény Magvető. IV. köt. 1868. 24. l.*

belmonostor-utczai házukat eladták, s árával segítették megépíteni a magyar-utczai új nagy templomot, melyben azóta a magyar és lengyel unitáriusok együtt tartják isteni tiszteletüket, s a ma is élő *Lászlóczki, Sinczki, Kézsmárki, Augustinovics*, valamint a kihalt *Taszitski,*¹⁾ *Kimita, Wissowáti,*²⁾ *Arcizewski*, (magyaros kiejtéssel: *Arcizeuszi*)³⁾, *Dezsikovics, Szaniszló* és más nemzetségek azon hazaszeretettel ragaszkodtak s ragaszkodnak új hazájokhoz és magyar testvéreikhez, a minövel egykor régi honjukhoz és honfitársaikhoz viseltettek.

Bethlenben az akkor unitárius Bethlenek birtokában — utolsó lengyel pap *Trachimovits Sámuel* volt, a ki a papságra 1729. jan. 16. a kis-sárosi zsinati főtanácson szenteltetett fel; azonban már 1745. az ottani eklézsiácska önálló lenni megszűnt, a meghalt pap fia, *Trachimovits Sándor* özvegy anyja gondviselése alatt, mint a kolozsvári anya lengyel eklézsiának leány egyháza állott fenn. Uzoni F. István kézirati műve folytatója azt jegyzi meg, hogy *Trachimovits Sándor* — ha emlékezete nem csal — 1788 halt meg, s ezután nemsokára a bethleni lengyel leányeklézsia is részint a kolozsvári magyar eklézsiával egyesült, s abba, részint egyes tagjai a közeli más magyar eklézsiákba olvadtak bele.⁴⁾

A mondottakból kilátszik, hogy a lengyel száműzöttek a kolozsváriak hitrokoni szeretetét hálával fogadták s szeretettel

¹⁾ Hires lengyel nemes nemzetség utódai. *Taszicski Szaniszló* nagybefolyású főúr Báthori István király alatt (*Bibliotheca Antitrinitarior.* 82—83. ll.), *Thaszitzki András* aláírta a lengyel száműzöttek által 1661. jun. 17. nyilvánosságra hozott *nevezetes levelet.* (*Lubienicci:* Historia Reform. Pol. 303. l.) Az erdélyiek magyarosan *Stasitzki*-re változtatták e nevet.

²⁾ Lithvániai nemes nemzetségből valók, melynek egyik sarjához *Wissowáti Szaniszló*hoz ment férjhez Fausto Socini Ágnes nevű egyetlen lánya, s anyja lett a hires *Wissowáti András* rakowi tanárnak. Ez elébb tanár, majd pap volt; az unitáriusok kiűzetése után volt Magyar- és Németországban, s 1678. jul. 29. számkivetésben, Hollandiában halt meg. 62 művet hagyott hátra, melyből 9 nyomtatásban is megjelent. (Láthatók: *Biblioth. Antitrinitarior.* 145—149. ll.) Gr. *Krasinski* idézett műve 318—319. ll. Élete látható ily című műben: *Anonymi Epistola exhibens vitae et mortis Andrae Wissowatii* Historiam. A. 1680. *Wissowáti Kristóf* egyik aláírója azon nevezetes levélnek, melyet a lengyel száműzöttek 1661. jun. 17. Cruciburgból nyilvánosságra bocsátottak s melynek címe: *Exemplar Epistolae Unitariorum Exulum ad N. N. Lubienicci:* Hist. Ref. Pol. 285—303. ll.

³⁾ E nemzetség tagjai közül az 1649-iki kozák-lengyel háborúban kitűnt *Arcizewski Kristóf* tábornaszernagy, a ki fia volt Nagy-Lengyelországból való *Arciscvski Ilyés* buzgó unitáriusnak. Egy kath. pappal volt összeszólalkozása miatt elhagyta hazáját, Hollandiába ment, s ott katonai szolgálatot vállalva, mint főparancsnok Braziliába küldetett, a melyet a spanyolok ellen vítéül oltalmazott; később a király meghívására visszatért.

⁴⁾ *Historia Ecclesiast.* sat. Lib. 2. Vol. 2. 234. l.

viszonozták; bennök az unitárius egyház munkás és takarékos tagokat nyert; jeles papok és tanárok, tudósok és írók váltak ki közülök; számmal, vagyonnal s erkölcsi és szellemi erővel járultak magyar új egyházuk és hazájok jólléte és ereje kifejtéséhez. De különösen lekötelezte azt s halhatatlanná tette nevét a beköltözöttek egyik utóda: *Augustinovic Pál*, a ki hasonló nevű kadácsi pap atyjától, s Mátéfi Lidia székely törzsökös nemes anyjától kitünő nevelést kapván s az unitárius egyháztól felsőbb tudományokra készülésekor s bécsi udvari agensi pályája megkezdése előtt anyagilag segítettén: nagy készültsége és munkaereje s megnyerő modora által az erdélyi országos hivatalok oly magas fokára emelkedett, s oly szép vagyont szerzett, hogy a midőn mint nőtlen meghalt, 1837. octob. 1. kelt végrendeletében jókora örökséget és pénzt hagyott az erdélyi unitárius egyháznak, melynek értéknövekedése 1890. jan. 1. 183,265 frtot 67 krt tett s mely a végrendeleti intézkedés szerint a kamatok meghatározott $\frac{1}{6}$ -od részének örökidőn át tőkésítése által oly biztosan és szembe tünőleg növeszti önmagát, hogy nem sok év múlva az Augustinovic-hagyaték 200,000 frtra emelkedik, a miben az egyház jövőjének egyik fő biztosítékát fogja birni.¹⁾ Az erdélyi unitárius egyháznak vannak szép alapítványai, de a legszebb a lengyel száműzöttek e nemes utódáé. Maga a hagyott összeg sem volt csekély; de a gyümölcsöztetését s használatát szabályozó végrendelet elvei oly gyakorlatiak s oly helyes számításra alapulnak, hogy mintául vehetik a közintézetek. Látszik, hogy a végrendelező maga munkája által szerezte vagyonát, tapasztalta, mint szegik meg sokszor az örökösök a végrendelezők akarátát s hogyan züllött el már nem egy örökös kezén sok szép vagyon. Másfelől az is látszik, hogy végéveiben Erdély legfőbb kormányánál a számvevőség elnöke volt,²⁾ a ki ismerte a számok titkát s az emberi gyarlóságot. Józan, realis gondolkozás, helyes számítás jellemzi életét s vég hagyományát.

Mint a kör vonala a kezdő pontra, úgy tér vissza felolvasásom a tárgy kezdetére. Az idő ezt a nagy körét 1556-tól maig 334 eltölt év írja le. Akkor adta meg az ország önkéntes számkivetésből visszatért özvegy királynéja a kolozsvári Luthert követő magyar és szász új egyháznak létezhete jogát és föltételeit, a miket később az ebből kifejlett unitárius egyház örökölt; most ismét egy száműzött lengyel utód tette a kolozsvári és erdélyi magyar unitáriusok jövője biztosítására végrendeletét. A magyar-lengyel viszony e szerencsés fejlődése, a köz-szabadságok nemzeti biztosítékai megérdemlik felolvasásomban a méltatást.

¹⁾ *Keresztény Magvető* IV. köt. 1—36. ll.

²⁾ Erdély sarkalatos (*Cardinalis*) hivatalainak egyike.

Izabella királynét már csak mint özvegyet ismerte meg Erdély. A magyarok Erzsébetnek hívták, sorsa részvétöket, királynői méltósága hódoló tiszteletöket birta, mit ő bizalmával viszonzott. Érzékeny kedélyűnek írják a krónikások, de aki a csapásokat nemesen viselte. Grondszy Sámuel, lengyel történet-író kézirati művében ezt írja róla: »Kitünő, élénk elméjű, férfias gondolkozású és itéletű nő, a ki mind erkölcsének méltósága, mind olasz nyájassággal egyesült lengyel szépsége által mindenki előtt szeretetre méltó volt.«¹⁾ A fiára való gyöngéd gondoskodás és uralkodói tiszte teljesítése után ima és olvasás, komornái — akkori időben szolgáló leányai — társasága töltötte be üres idejét. Jellemző, hogy ezeknek férjhez adásában különös örömet talált. Tinódi Sebestyén ily esetekként jegyezte föl a Korlatovichét és Mineronna asszonyét. Br. Kemény Zsigmond krónikák alapján a királynénak szintén ezt tanusító mondást tulajdonít. Tinódi így adja elé az *elsőt*:

Im az barát vivé asszonyt Beszterczébe,
Sokan csonkulának, halának nagy dérbe,
Onnat Kolozsvárba harmadnap vivé be --
Nem gyűlésbe, hanem Korlatovith menyegzőjébe.

A másodikról írja:

Nagy pompában menyegző lőn Monostorban
Másodnap királyné asszon Kolosvárban
Mineronna asszonyt elházásításban
Zborniczki Miklósnak adá törvényházasságban.²⁾

A *harmadik*, akár krónikásé, akár a regényköltőé, a királyné jellemének ez oldalát világítja meg. »Mikor a királyné — így szól az író — immár Erdélyből elindult, s udvarhölgyeit hitők és esküik alól fölmentve, tőlük elbucszott, azzal vigasztalta őket: ne búsuljanak, ezentul úgy sem lesz, a kikhez őket kiházásítsa.«³⁾ Ez a királyné királyi szívét, sok nyelv tudása éles felfogását s népei szeretését mutatja, mert Bethlen szerint a lengyelen kívül tudott olaszul, magyarul, németül és latinul.⁴⁾ Utóbbit a latin hivatalos levelezésért kellett elsajátítania, a többit országa különböző népeiért, a melyeknek panaszait

¹⁾ *Hist. Eccl. sat. L. 1. V. 1. 700. l. Samuel Grondzki de Grondi, nobilis Poloni: Epitomae praecipuarum Rerum ab infelici clade Mohacsiana seu ab ao 1526. usque Annum 1663. in Ung. et Transsilv. gestarum. Gróf Kemény József ily című gyűjteményében: Collect. Minor. MSS. Hist. 4. I. köt. Az erd. orsz. Muzeuumban.*

²⁾ *Tinódi S. Verses krónikája 16. l.*

³⁾ *Zord idő. sat. Regény Kemény Zsigmondtól. 295. l.*

⁴⁾ *Wolfganji Bethlen Hist. de Rebus Transilvanicis sat. I. k. 627. l.*

kegyesen fogadta és hallgatta ki s velök nyelvökön beszélt; de azért is, mert a testőr-seregben és katonaság közt is magyar, olasz, lengyel és más nyelvűek együtt voltak szolgálatban.

Sorsa változandóságának s a lelkén borongó csaknem örökös gyásznak önmegadással viselését mutatja jelszava: »*Igy akarják a végzetek* = (SIC FATA VOLVNT) a mit pénzeire is rá nyomatott, mint szintén egy levele is, midőn 1554. Castaldo cs. biztosnak szomorú sorsáról írván, nevét így írta alá: *A szerencsétlen Izabella* = (ISABELLA INFELIX).¹⁾ Erdélyben fénykört von a királyi özvegy neve és emléke körül a hagyomány s benne és koronás fiában két szabad nemzet rokonszenvének s egy ország nemzeti alkotmányának megalapítóját látja, a költészet koronként megújítja azt,²⁾ s a késő nemzedék kegyeletének mind fényesb és vonzóbb alakban adja át.

Engedje meg a tisztelt választmány és közönség, hogy a felolvasásom fő céljára elmondottakat néhány befejező szóban vonjam össze. Célom az volt, hogy a magyar tudósok és közönség előtt kevéssé ismert erdélyi unitárius egyház levéltárában és múlt századi *Kézirati Történetében* levő magyar és lengyel érintkezéseket megismertessem. Rég vannak azok már oda letéve, de kiadásra mód, felhasználásra alkalom nincs. Ezt, a mi most nekem kínálkozott, tán helyén volt felhasználnom. Örömemre lenne, ha a pályázók némi hasznát vehetnék. Engem a két nemzet közös jellemvonásai és gyakran egymásba szövődő története, a magyar-lengyel rokonszenv erősítésének politikai fontossága birt e kísérlettevő munkára; mert meg vagyok róla győződve, hogy azon szövetségek, a miket a fejedelmek és kormányaik politikai érdekből kötnek, az érdekek fennállásáig állanak fenn; de a miket a népek rokonszenve köt, nem mulnak el a múlt idővel, nem változnak meg a változó viszonyokkal, mert azoknak életgyökere a népek szívében van s az egymás iránti vonzalom állandóvá teszi.

JAKAB ELEK.

¹⁾ *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban.* 1888. 71. l.

²⁾ *Zord idő.* Történeti regény. Irta (br.) Kemény Zsigmond. 1862.